

Брожина В. Я.

ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ ІСЛАМСЬКОГО РАДИКАЛІЗМУ

Актуальність вивчення сучасних ідеологічних течій ісламського радикалізму зумовлена, насамперед, поширенням міжнародного тероризму — багатогранного явища, причинами якого є соціально-політичні, ідеологічні, етнічні та інші чинники. Особливістю є те, що ідеологічною основою багатьох міжнародних терористичних угруповань є іслам, прикриваючись яким вони застосовують у своїй діяльності насильницькі методи.

Ретельне вивчення різних напрямів ісламського радикалізму має як теоретичне, так і практичне значення для нашої країни. Україна має регіон традиційного розповсюдження ісламу — Крим; до того ж спостерігається стала тенденція поширення ісламу по інших її територіях. Кількісне зростання мусульманських громад пов'язане й з міжнародною ситуацією. Зокрема, погіршення політичної ситуації в країнах Кавказу змушує частину мусульман полишати місця свого етнічного проживання та переселятися на територію країн СНД, в тому числі й України.

Перебування мусульман-іммігрантів на нашій території скріплює безпосередні живі зв'язки між громадами мусульман України та інших країн на родинному та комерційному рівнях. На цьому ґрунті відбувається оформлення нових фірм, представництв, спільних ЗАТ, що потенційно можуть правити за легальне прикриття діяльності радикальних груп. До того ж на релігійному ґрунті частина мусульман, які є громадянами України, можуть бути

втягнуті у військові конфлікти на Північному Кавказі під гаслами національно-визвольної боротьби проти російської експансії та колоніалізму. Можливість цього посилюється прозорістю кордонів між країнами СНД, внаслідок чого територія України потенційно може бути використана як місце перебування представників окремих радикальних течій. Мета — розгортання ними нелегальної діяльності, спрямованої на дестабілізацію політичної ситуації в Україні. З огляду на це, ретельний аналіз ідеології радикальних ісламських течій дасть змогу виявити можливі загрози внутрішньої стабільності України, попередити активізацію на її території подібних течій та угруповань.

Аналіз сучасної наукової літератури з питань радикального ісламу свідчить, що більшість авторів до його основних течій відносять фундаменталізм, ваххабізм та салафізм (неоваххабізм).

У загальному розумінні фундаменталізм — це «громадські ідеологічні релігійні рухи, які проголошують свою відданість вихідним ідеям, приписам, цінностям певних учень, доктрин, які висувають вимоги подолання перекручень, ухилів, ересей, що з'явилися в перебігу їхнього розвитку, а також «повернення до джерел»¹. Під релігійним фундаменталізмом розуміється тенденція, яка «виражає негативну реакцію консервативних релігійних кіл (XIX–XX ст.) на секуляризацію науки, культури і суспільного життя, що стало причиною маргіналізації останньої»².

Ісламський фундаменталізм нині спрямований на перебудову всіх сторін суспільно-політичного життя, відродження ісламських інститутів держави, родини, права в їхньому традиційному вигляді, створення умов для розвитку ісламської економіки як найважливішого засобу вирішення питань соціальної справедливості, задоволення матеріальних потреб мусульман³. Прихильники фундаменталізму закликають повернутися до ісламу часів пророка Мухаммеда і перших халіфів, очистити іслам від пізніших напруг, відновити його у первісній чистоті. Саме в ранньоісламській громаді вони бачать ідеальне об'єднання віруючих на основі рівності та справедливості.

Ісламський фундаменталізм передбачає заперечення західнохристиянської цивілізаційної моделі, і у цій якості він функціонує як політична ідеологія. В такому контексті він пропагує економічний та ідеологічний ізоляціонізм мусульманського світу. Всі проблеми, які існують в сучасному мусульманському світі, фундаменталісти пояснюють негативним впливом привнесення

західних моделей розвитку в традиційні суспільства Сходу. У порівнянні з цим істинно ісламський шлях розвитку виступає як переконлива і приваблива перспектива для всього суспільства. Загалом сутність фундаменталістської ідеї зводиться до тверджень, що іслам — це всеохоплююча світова доктрина, єдиний шлях порятунку для всього людства. Головним завданням ісламського фундаменталізму вважається захист віри.

Однак, погляд на ісламський фундаменталізм як на щось консервативне, звернене до минулого з метою відтворення «золотого віку» ісламу не зовсім відповідає дійсності. Ідеологи ісламського фундаменталізму (М. Абдо, Д. Афгані, А. Маудіді та ін.), засновники політичного ісламу (М. аль Банна, С. Кутб та ін.), а також ісламські революціонери (Р. Хомейні, Х. Ат-Турабі, Н. Ербакан) — не ставлять питання про повернення до суспільних відносин, які існували на Аравійському півострові у VII ст., а заявляють тільки про адекватне нашому часу застосування принципів Корану та шариату, про можливість особливого шляху економічного та політичного розвитку, який визначається морально-ціннісними та правовими нормами ісламу. Тому ідеологи фундаменталізму визнають деякі «нововведення» та зміни в тому випадку, коли їх можна пристосувати до потреб сучасного розвитку. Наприклад, припускаються елементи модернізації у військово-промисловій сфері, оскільки це дасть змогу мусульманським країнам наблизитися до економічного рівня «багатих націй»⁴.

На ідеях фундаменталізму базується салафізм (від «ас-салаф ас-салих» — «праведні предки») — загальна назва мусульманських релігійних діячів, які в різні періоди історії ісламу виступали із закликами орієнтуватися на спосіб життя та віросповідання ранніх мусульман — «праведних предків». Основна відмінність даної течії полягає в тому, що салафіти прагнуть очистити іслам від нововведень (біда) та відтворити у первозданній повноті головний принцип ісламу — єдинобожжє (таухід). Салафіти сповідують принцип — у питаннях поклоніння Аллаху (ібадат) припустимо тільки те, що встановлено у Корані та Сунні, а все інше є відхиленням від ісламу; в соціальній практиці (муамалат) дозволено все, що не заборонено Кораном і Сунною⁵.

У питаннях догматики та культу головним предметом салафітської критики є вшанування святих і шейхів як посередників між віруючими та Аллахом. Надмірне вшанування та звеличування святих-шейхів (і навіть самого пророка Мухаммеда) салафіти

вважають відступництвом від єдинобожжя, яке не допускає поклоніння нікому, крім Аллаха. Вони виключають існування в ісламі крім явного, зрозумілого знання, яке втілюється в шаріаті, ще будь-якого прихованого, містичного знання, доступного тільки шейхам і святим. Салафіти не визнають містичної здібності святих і самого Пророка виступати в ролі заступників за мусульман перед Аллахом та заперечують правомірність звернення до них через молитву із проханням щодо посередництва (дуа бі-т-тавассуль). Вони також заперечують можливість передачі божої благодаті (барака) через святих і шейхів або пов'язаних із ними предметів (наприклад, гробниць). Звідси впливає неприйняття салафітами таких традиційних проявів релігійності як відвідування гробниць відомих святих (зіяратів), читання Корану на кладовищах, використання амулетів, талісманів і т. п. Засуджуючи нововведення, салафіти водночас закликають суворо дотримуватися всіх встановлених Кораном і Сунною норм, які стосуються ритуально-обрядової сфери, поведінки та зовнішнього вигляду мусульманина, навіть у випадку, коли ці установи виглядають незвично для більшості (наприклад, у Дагестані нестрижені бороди та вкорочені штани у чоловіків і навіть нікаб у жінок)⁶.

Важливі відмінності між салафізмом та традиційним ісламом існують і в релігійно-політичних питаннях, насамперед у тому, що стосується джихаду та ставлення до правлячого режиму. Відповідно до ідеології салафізму джихад — це стрижень, «дух» ісламу, без якого він схож на «бездиханне тіло». На відміну, наприклад, від суфіїв, салафіти вважають найвищою формою джихаду не духовне вдосконалення людини, а боротьбу за поширення ісламу у всьому світі, яка може мати і збройний характер. При цьому найбільш радикальні групи салафітів переконані, що збройний джихад може вестися не тільки в оборонних цілях, а й для подолання тих перепон, які встановлюють вороги ісламу на шляху його поширення мирними засобами. Зрозуміло, що такий підхід відкриває можливість проголошення джихаду.

Загалом, характеризуючи дану течію, можна зазначити, що салафіти виступають проти різноманітних нововведень у сферах віровчення та повсякденному житті, починаючи від тлумачення Корану і до всіх можливих нововведень, привнесених у мусульманський світ внаслідок його контактів із Заходом.

До салафітів зараховують таких мусульманських богословів середньовіччя, як Ібн Ханбаль, аш-Шафії та Ібн Таймійя. У новітній

час салафітські ідеї були використані ідеологами «Братів-мусульман». Ця організація була створена 1928 року в Єгипті Хасаном аль-Банною і мала яскраво виражений фундаменталістський характер. На пострадянському просторі салафітами себе називають послідовники так званої «пуританської» течії в ісламі, яку зазвичай ототожують із ваххабізмом. Тому салафізм ще називають як неоваххабізм.

Ваххабізм — це релігійно-політична течія в сунітському ісламі, яке отримало свою назву за ім'ям його творця та ідеолога — Мухаммеда ібн-Абд-аль-Ваххаба з аравійського Неджа (1703–1786). Він проповідував суворе дотримання принципу єдинобожжя, відмову від поклоніння святим і святим місцям, закликав до очищення ісламу від пізніших нашарувань та нововведень та повернення до його первозданої чистоти. Ідеологія, розроблена аль-Ваххабом, є крайнім вираженням принципів ханбалізму — однієї із правничих шкіл мазхабів у сунітському ісламі. Теорія та практика цього руху відбили найбільш консервативні уявлення свого часу.

Назва «ваххабізм» була дана цьому рухові його противниками або просто неаравійцями, однак вона стала загальноновизнаною у сходознавстві. Самі себе послідовники Ібн Абд аль-Ваххаба називали «єдинобожниками» або просто «мусульманами» і ніколи — «ваххабітами». Власну систему доводів, атаку на культ святих та нововведення ваххабіти перейняли в Ібн Тамійї та Ібн аль-Кайїма. Їхні праці стали фактично «настільними книгами» для ваххабітів.

Єдинобожжє та засудження культу святих — це стрижень ваххабітської догматики. На думку аль-Ваххаба, суть єдинобожжя полягає в тому, що Аллах — творець даного світу, його господар, який дає йому закони. З того, що він створив, немає нічого та нікого, рівного йому, здатного творити, тільки в його руках здатність творити добро та зло. Немає нікого, хто був би гідним возвеличення чи поклоніння, за винятком Аллаха.

Формування світогляду, за аль-Ваххабом, має проходити через сумлінне вивчення з раннього дитинства мусульманської теології, прагнення до переробки релігії та зміни суспільного життя у відповідності до ідеалів ісламу, розтлумаченими особливим чином. Можна собі уявити, як він пояснював негаразди існуючого світу: люди забули справжній іслам, звідси загальний занепад моральності, за яким йдуть політичний та економічний хаос, падіння та руйнація. Для врятування світу, який потопає в гріхах, необхідно очистити релігію, повернути їй форму, в якій вона існувала в перші три століття ісламу.

Дослідники звертають увагу на специфіку інтерпретації аль-Ваххабом першоджерел ісламу, на його розуміння самого процесу очищення віри. Так, на думку Ідріса Абдул-лаха, у богословських міркуваннях Ваххаба «явно домінує прагнення до спрощеного, буквального розуміння Священного Корану та Сунни пророка, яке нерідко призводить до тенденційних висновків. У свою чергу, в соціальній практиці такий підхід призводив і призводить до крайнього фанатизму та екстремізму як у релігійних справах, так і в житті суспільства, наприклад, у боротьбі з опонентами»⁷.

Загалом ваххабізм є наслідком відбору та пристосування положень Корану та Сунни до власних уявлень та ідей. Сучасний ваххабітський автор так пише щодо типового ваххабітського підходу до Корану та Сунни: «В цій книзі я відповів на всі запитання, що стосуються постулатів ісламської віри, підкріплюючи, скільки можливо, свої відповіді цитатами з Корану і достовірного Хадису, щоб переконати читача у вірності відповідей»⁸.

Основна суть ваххабізму з самого початку лежала, насамперед, у політичній площині. Ваххабізм був не тільки прапором завойовницьких війн, але й ідеологічним обґрунтуванням об'єднавчих тенденцій в Аравії. Виступи проти культу святих, руйнування могил праведників, винищення священних дерев — все це означало за умов Аравії руйнацію ідеологічної, духовної опори феодально-племінної роздрібненості. Знать будь-якого оазису, яка залишилася без власного святого, втрачала певні претензії на виключність, а також доходів від паломництва до цього святого.

Всередині ісламу ваххабізм насправді відродив лінію крайньої непримиренності. Насамперед це стосується трактування поняття «невірних». «Невірними» у ваххабітській літературі проголошуються іудеї та християни. «Невірними» також вважаються мусульмани, які, на думку ваххабітів, здійснили найменше відступництво від єдинобожжя. Вся «Книга єдинобожжя» Ібн-Абд-аль-Ваххаба присвячена розгляду цих відступництв. Це — возвеличення праведників, поклоніння Аллаху біля могил праведників, поклоніння самому праведнику, ідолам, пам'ятникам і монументам, а також чаклунство, ворожіння по зірках, будь-які види пророкування, носіння будь-яких амулетів та ін. До того ж «невірними» проголошуються ті мусульмани, які «вводять нововведення у сферу релігії»⁹.

На противагу від прийнятного в ісламі положення щодо того, що віруючий, який здійснив певну дію, залишається при цьому віруючим, коли ця дія не є зреченням від символу ісламської віри

(«Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммед — Його посланник»), ваххабіти стверджують, що будь-який, найменший відступ від єдинобожжя перетворює мусульманина на «невірного». У такому випадку він є «віровідступником», а «віровідступництво» в ісламі карається смертю. Ваххабіти прямо заявляють, що ні вимовляння формули «Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммед — Його посланник», ні навіть суворе слідування положенням ісламу не є гарантією того, що мусульманин, який здійснив найменший відступ від єдинобожжя, залишиться мусульманином. У даному випадку його життя та майно перестають бути недоторканими, тобто він може бути вбитий¹⁰.

Особливим розрядом «невірних» серед мусульман є так звані «лицеміри» — ті мусульмани, які приховують невіру. Тобто, «лицеміром» та «невірним» ваххабіти можуть проголосити будь-якого мусульманина. При цьому «невірними» проголошуються послідовники всіх без винятку ідеологічних течій. Перелік таких ідеологічних течій включає «антирелігійний секуляризм, пригнічувальний капіталізм, марксистський соціалізм, атеїстичне масонство»¹¹. «Невірою» також вважається реалізація будь-якої форми соціально-політичного устрою, якщо він цілком і повністю не заснований на шаріаті в уявленні ваххабітів.

Тільки абсолютне підкорення угрупованню та активна ворожнеча (навіть до вбивства) щодо всіх, хто до неї не належить, є, на переконання ваххабітів, вирішальним свідоцтвом єдинобожжя теї чи іншої людини. Належність до ваххабітського угруповання встановлюється прийняттям ідентифікаційних ознак — особливим зовнішнім виглядом (наприклад, чоловіки голять вуса і не голять бороду) та особливим одягом (носять короткі штани та т. п.). Показово, що це робиться «від противного» — як реалізація принципу «неприпустимості наслідування невірним»¹².

Соціальна доктрина послідовників ваххабізму характеризується яскраво вираженим прагненням до встановлення патріархальної рівності та розмиванню соціальної ієрархії. Одним із основоположних принципів висувається ідея братства мусульман, причому акцент робиться не стільки на морально-етичному та духовному боку питання, скільки на суто організаційному аспекті. Це передбачає особливий тип організації, з внутрішньою дисципліною, набагато більшою, ніж у звичайній мусульманській общині, з яскраво вираженою єдиноначальністю, круговою порукою і т. п. Така модель робить ваххабітську общину не просто

релігійною спільнотою, а особливою, часто воєнізованою, релігійно-політичною організацією. Згодом такі принципи були використані рухом іхванов, що виник на ґрунті ваххабізму з початку ХХ ст. у Неджді, а пізніше і в практиці сучасних мусульманських релігійно-політичних організацій, наприклад, «Братів-мусульман».

Умовою поширення вчення ваххабізму його послідовники вважають джихад. Джихад спрямований проти «невірних», «лицемірів» і «багатобожників». Ваххабіти виділяють чотири типи джихаду:

1. Джихад проти шайтана.
2. Джихад проти душі.
3. Джихад проти невірних.
4. Джихад проти лицемірів¹³.

Джихад вченням ваххабітів трактується як збройна боротьба й є обов'язковим. «Джихад — це найвище горнило, в якому виплавляються мусульмани і яке дозволяє відрізнити поганого від хорошого. Він також є перепусткою до раю», а «рай — під серпанком мечей»¹⁴. Джихад як збройна боротьба переслідує наступні цілі: боротьба проти всіх, хто заважає поширенню ваххабітського вчення та його монопольному пануванню; боротьба зі всіма «невірними», «лицемірами», «багатобожниками»; захист мусульман та їхньої рідної землі¹⁵.

Джихад опонує традиціоналістському ісламу та співвідноситься із ідеалами відродження «аутентичної релігії» часів пророка Мухаммеда та чотирьох праведних халіфів, повернення до коріння релігії «усуль ад-дін», що перекладається з арабського як «фундаменталізм». Обернення до джихаду було й залишається своєрідною формою ісламізації народів, зокрема, на пострадянському просторі. Іншою формою ісламізації було прагнення деяких вождів, які поєднували риси політиків і духовних авторитетів, запровадити у суспільство систему шаріатського законодавства, що навіть нині викликає значний спротив. У радикальній формі ця установка виражалася у закличках до створення ісламської держави, найбільш чітко проголошених на Північному Кавказі та в Центральній Азії.

Отже, сучасна радикальна ісламська ідеологія представлена основними трьома течіями — фундаменталізмом, ваххабізмом та салафізмом (неоваххабізмом). Спільним для названих течій є обов'язкове визнання єдиногобожия, засудження поклоніння святим і святим місцям, визнання необхідності ведення джихаду. Ак-

тивне поширення цих ідеологій наприкінці ХХ ст. стало наслідком політизації ісламу за умов глобалізації світових процесів.

¹ Религиозный фундаментализм // Новая философская энциклопедия. — Т. 4. — М., 2001. — С. 280.

² Там само. — С. 280–281.

³ Финкельштейн Э. Корни исламского фундаментализма // Новый век. — 2002. — № 6. — С. 23.

⁴ Добаев И.П. Исторические и доктринальные корни исламского радикализма, его современные проблемы и течения // Центральная Азия и Кавказ. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁵ Кисриев Э. Исламский компонент политических процессов в Дагестане // Официальный интернет-сайт Правительства РД (<http://www.dagestan.com.ru>).

⁶ «Возрождение» ислама в современном Дагестане // <http://www.religio.ru/reliisoc/129.html>

⁷ Абдуллах И. Ваххабизм: история проблемы // Мусульмане. — 2000. — № 1 (4). — С. 36.

⁸ Мухаммад ібн Джамил Зину. Исламская акида — вероучение, убеждение, воззрение — по Священному Корану и Достоверной Сунне. — М., 1998. — С. 4.

⁹ «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹⁰ Тамими М.С. Книга единобожия. — М., 1999. — С. 68–69.

¹¹ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 131.

¹² «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹³ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 59.

¹⁴ «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹⁵ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 100.